

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

У статті розкрито сутність криз та кризових явищ в розвитку соціально-економічної системи, охарактеризовано її види, причини, наслідки та глибинний взаємозв'язок. Метою статті є дослідження теоретичних аспектів вивчення феномену сучасної економічної кризи, основних тенденцій її розвитку в контексті глобалізаційних процесів. Застосовано методи індукції та дедукції (для дослідження категорій «криза», «економічна криза»); методи аналізу, синтезу та порівняльного аналізу (для оцінки трактувань змісту поняття «криза»); метод системного аналізу та узагальнення (для дослідження причин та наслідків економічної кризи) та ін. В статті визначено, що в сучасній науково-економічній літературі існує велика кількість суперечливих поглядів щодо визначення змісту поняття «криза». При цьому управління економічними процесами та застосування антикризових заходів вимагає чіткого уявлення про економічний зміст та особливості виникнення кризового стану. Саме тому виникає необхідність уточнення поняття «криза». Обґрунтовано, що криза - це закономірний і цілеспрямований процес змін, в основі якого покладено незворотність, спадковість та цілеспрямованість. Визначено, що комплексність поняття «криза» обумовлюється необхідністю охоплювати економічні, політичні, соціальні, духовні, культурні, екологічні, демографічні явища і процеси. Сформульовано причини та основні фактори виникнення економічної кризи. За результатами дослідження зроблено висновок, що різноманіття економічних циклів викликає необхідність розробки відповідних програм антикризових заходів, які повинні також враховувати одночасність виникнення криз на різних рівнях функціонування економіки. Причому характерною особливістю таких програм повинно бути застосування різноманітних важелів впливу як єдиної взаємопогодженої системи. Акцентується увага на тому, що можливості антикризового управління залежать від професіоналізму й мистецтва управління, характеру мотивації, розуміння передумов кризи та її наслідків, а також відповідальності уповноважених осіб. Подальші дослідження будуть спрямовані на розробку рекомендацій щодо формування механізму антикризового управління, спрямованого на уникнення та запобігання кризових фаз з метою мінімізації негативних наслідків.

Ключові слова: економічний цикл, криза, економічна криза, антикризове управління.

ВСТУП

Постановка проблеми. Економіка України на даному етапі розвитку є достатньо інтегрованою до світової економічної спільноти, в якій панують ринкові відносини. Саме тому всі економічні процеси, що мають місце у світовій економіці, дещо з запізненням, але все ж таки відбиваються на економіці України. Однією з основних характерних рис ринкової економіки є циклічність розвитку, найбільш критичною формою прояву якої є економічна криза.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У світовій економічній науці дослідженню причин виникнення економічних криз та розробці шляхів їх подолання приділяється значна увага. Економічну кризу розглядають, як одну з найбільш складних проблем розвитку економіки, яка має багато різних сутнісних характеристик такі видатні науковці, як Дж. М. Кейнс, М. Кондратьєв, К. Маркс, П. Самуельсон, М. Туган-Барановський, Р. Дж. Хоутрі, Й. Шумпетер та ін.

Дослідження проблематики сучасних криз та виявлення ефективного інструментарію їх запобігання в економіці розвинених країн здійснюється у фундаментальних працях таких видатних учених, як: Дж. Тобін, К. Ерроу, Дж. Стігліц, Ф. Кідланд та Е. Прескот. Серед вітчизняних учених, які зробили суттєвий внесок у дослідженні даної проблематики варто відмітити В. Гейця, Є. Переполькіна, А. Гончарука, Д. Лук'яненка, В. Василенка, Л. Дмитриченко, а серед російських учених-економістів – В. Іноземцева, Є. Балацького, С. Глазьева, С.

Меньшикова, Ю. Яковця та ін.

Останнім часом акцентується увага на розмежуванні зовнішніх і внутрішніх причин циклічності ринкової економіки, а також визначенні ролі держави в антикризовому регулюванні. Проте, в умовах глибоких інтеграційних процесів, які відбуваються в економіці України, та посиленні ролі міжнародних інститутів в антикризовому управлінні вагомим значенням, на нашу думку, набуває питання дослідження причин та наслідків кризових процесів в умовах глобалізації.

Мета статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження теоретичних аспектів вивчення феномену сучасної економічної кризи, основних тенденцій її розвитку в контексті глобалізаційних процесів.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Економічна криза, ознаки якої періодично з'являються в економіці України протягом останніх років, набуває дедалі ширших вимірів, розповсюджуючись на грошово-кредитну, фінансову, соціальну сфери, невпинно погіршуючи очікування суб'єктів ринку та населення країни.

У фундаментальних працях та дослідженнях вчених існує велика кількість суперечливих поглядів щодо визначення змісту поняття «криза». При цьому необхідність розробки ефективного інструментарію антикризового управління в сучасних умовах

господарювання вимагає чіткого уявлення про економічний зміст та особливості виникнення кризового стану. Саме тому виникає потреба уточнення сутнісного визначення поняття «криза».

Поняття «криза» (від грецького *krisis* – поворотний пункт, рішення) – це різке порушення існуючої економічної рівноваги внаслідок диспропорцій у процесі відтворення, що різко зростають [1].

Згідно тлумачного словника сучасної української мови: «Криза – різка зміна звичайного стану речей, злам, загострення становища. В економіці капіталістичного суспільства – періодичне перевиробництво товарів, що призводить до різкого загострення всіх суперечностей економіки країни: до скорочення виробництва, розладу кредитних і грошових відносин, банкрутства фірм, масового безробіття і зубожіння трудящих мас» [2].

За словами Богданова О. О., криза – це «...зміна організаційних форм комплексу (системи), завершення або перелом у процесі його розвитку, що має характер боротьби. Крім того, порушенням рівноваги та в той же час переходом до нової рівноваги, яка може розглядатися в якості межі змін, що відбуваються при кризі» [3].

Вплив кризи на трансформацію економічних процесів розкриває І. В. Дацюк, який наголошує, що криза – об'єктивний процес, який призводить до оптимізації системи або до її знищення у разі неспроможності адаптуватися до нових умов та розвиватися, адже це ставлення ґрунтується на діалектичній єдності основних тенденцій в існуванні системи - сталого функціонування та розвитку, що поступово змінюють одна одну [4; с. 166].

Видатний економіст Джон М. Кейнс, вважав, що криза – раптова та різка зміна підвищувальної тенденції знижувальною [5]. Основною спонукальною причиною формування економічної кризи економіст визначав величину сукупного попиту.

На психологічних аспектах кризи наголошується в працях Ю. Розенталя та Б. Піджненбурга: «Криза – це ситуація, позначена високою небезпекою, станом

непевності, відчуттям невідкладності» [6]. Галушко О. І., стверджує, що криза – об'єктивний процес, що призводить до оптимізації системи або до її знищення у разі неспроможності адаптуватися до нових умов та розвиватися [7]. На думку Чернявського О. Д., криза є ситуативною характеристикою функціонування будь-якого суб'єкта, що є наслідком невизначеності в його зовнішньому та внутрішньому середовищі [8].

На негативних аспектах економічної кризи з позицій впливу на економічні процеси наголошує Л. Бартон. Автор вважає, що криза – це широкомасштабна, непередбачена подія, яка веде до потенційно негативних результатів. Ця подія та її наслідки можуть завдавати серйозної шкоди системі як на макро-, так і макrorівнях [3]. Лагадек П., вважає, що криза – це зіткнення з проблемами, які виходять за звичні рамки; необхідність діяти в умовах відсутності орієнтирів, які надавали сенс індивідуальним та колективним діям. Це надзвичайна ситуація, яка супроводжується дестабілізацією [9].

Проаналізувавши відповідні визначення, можна стверджувати, що криза – це об'єктивний, цілеспрямований і закономірний процес змін, в основі якого покладено незворотність, спадковість та цілеспрямованість. Незворотність змін характеризується появою непередбачуваних, виключно нових можливостей, які раніше не існували; спадковість розвитку – обумовленістю кожного етапу соціально-історичного прогресу попереднім станом, який, в свою чергу, обумовлює наступний етап розвитку системи; цілеспрямованість дає основу антикризового управління в умовах кризових ситуацій, визначає вибір необхідних ресурсів та підбір методів та способів їх подолання.

Комплексність поняття «криза» обумовлюється необхідністю охоплювати економічні, політичні, соціальні, духовні, культурні, екологічні, демографічні явища і процеси.

Небезпека кризи існує завжди, навіть коли її самої немає, тому дуже важливо визначити ознаки настання кризи (рис.1).

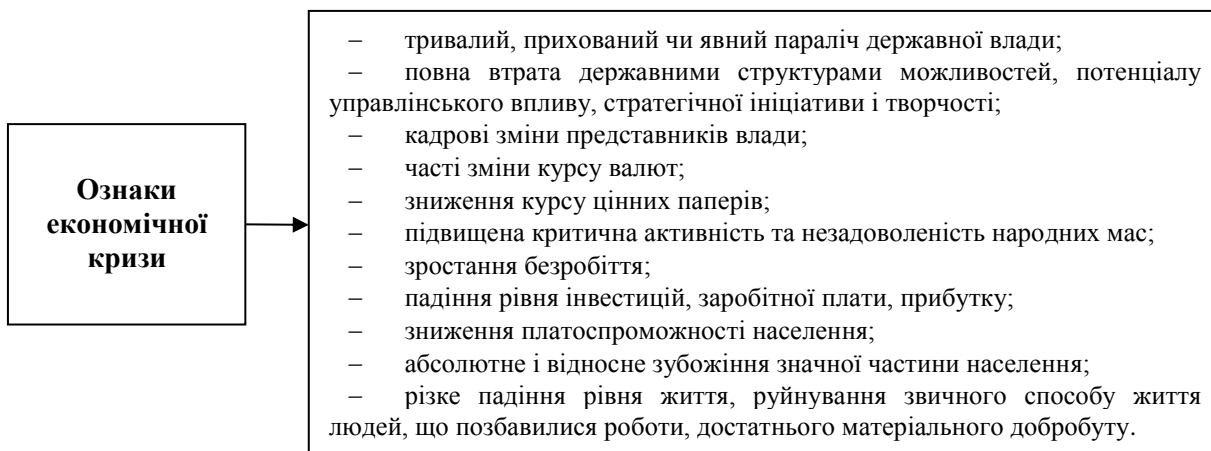

Рис. 1. Основні ознаки економічної кризи

Для з'ясування сутності економічних криз велике значення має їх чітка класифікація. В економічній літературі немає єдиної позиції з цього

питання. Узагальнена класифікація криз наведена у табл. 1.

Класифікація кризи [10]

Класифікаційна ознака	Різновиди	Характеристика
За масштабами виявлення	Загальні й локальні кризи	Загальні охоплюють всю економічну систему. Локальні - охоплюють тільки певну частину (наприклад - галузь, інституційний сектор тощо).
За проблематикою кризи	Макро- і мікро- кризи	Макрокризі властиві більші обсяги економічних відносин, де виникають складнощі. Мікрокриза охоплює тільки окрему проблему або групу проблем.
За ступенем передбачуваності	Передбачувані (закономірні) і несподівані (випадкові)	Передбачувані наступають як кризи-потреби реструктуризації виробництва. Несподівані кризи найчастіше бувають результатом грубих помилок в управлінні або виникненні певних природних явищ.
За структурою відносин у соціально-економічній системі	Економічні кризи	Відображають гострі протиріччя в економіці країни або економічному стані окремого підприємства, фірми. Це кризи виробництва й реалізації товару, взаємин економічних агентів, кризи неплатежів, втрати конкурентних переваг, банкрутства та ін.
	Фінансові кризи	Вони характеризують протиріччя в стані фінансової системи або фінансових можливостей фірми. Це кризи грошового вираження економічних процесів.
	Соціальні кризи	Виникають при загостренні протиріч або зіткненні інтересів різних соціальних груп або утворень: працівників і роботодавців, персоналу й менеджерів і т.д. Один з видів соціальної кризи – це криза в політичному устрої суспільства, криза влади, криза реалізації інтересів різних соціальних груп, тобто політична криза.
	Організаційні кризи	Проявляються як кризи поділу й інтеграції діяльності, розподілу функцій, регламентації діяльності окремих структурних одиниць в усій організації загалом (наприклад - перерозподіл повноважень між законодавчою, виконавчою та судовою гілками державної влади), підрозділів (коригування кількості та повноважень міністерств, відомств в структурі виконавчої влади), регіональних підрозділів (органи виконавчої влади на місцях) тощо.
	Технологічна криза	Виникає як криза нових технологічних ідей в умовах явно вираженої потреби в нових технологіях. Це може бути криза технологічної несумісності виробів або криза несприйняття нових технологічних рішень.
За ступенем виявлення	Латентні, явні	Явні протікають помітно й легко виявляються. Латентні є прихованими, протікають непомітно й тому найнебезпечніші.
За ступенем тривалості	Затяжні й короткочасні	Затяжні кризи, як правило, проходять болісно й складно. Вони часто є наслідком невміння керувати кризовими ситуаціями, нерозуміння характеру кризи, її причин і можливих наслідків. Короткочасні проходять швидко.

Економічною наукою розроблено та приклад оптимізації способів та шляхів виходу з передбачено цілу низку різних теорій, що пояснюють кризових ситуацій та ефективного процесу причини економічних циклів і криз (табл. 2), як відновлення економіки країни.

Таблиця 2

Теорії циклів і криз [10]

Автори теорії	Характеристика теорії
Хоутрі Р. Д.	Грошова теорія пояснює цикл експансією (стиском) банківського кредиту.
Шумпетер І. А., Хансен Е. Х.	Теорія нововведень пояснює цикл використанням у виробництві важливих нововведень.
Пігу А. С., Беджгот У.	Психологічна теорія трактує цикл як наслідок хвиль песимістичного й оптимістичного настрою, що охоплюють населення.
Гобсон Дж., Фостер Дж., Кетчінгс В.	Теорія недоспоживання вбачає причину циклу в занадто великій частці доходу, що припадає багатим і ощадливим людям, у порівнянні з тою, що може бути інвестована.
Хайск Ф., Мізес Л.	Теорія надмірного інвестування, прихильники якої вважають, що причиною рецесії є, швидше, надмірне, ніж недостатнє, інвестування.
Джевонс В. С.	Теорія сонячних плям - врожаю.

В теорії та практиці господарювання виділяють різноманітні причини формування економічних криз. Серед них можна виділити:

- пов'язані з дією об'єктивних чинників

(причинами економічного циклу є необхідність в періодичному оновленні спожитих факторів виробництва);

- пов'язані з дією суб'єктивних чинників

(причинами економічного циклу є помилки та недоліки в системі управління економічними процесами);

- пов'язані з дією природно-кліматичних та екологічних чинників (причинами економічного циклу є несприятливі кліматичні явища, стихійні лиха тощо).

За механізмом впливу на економічні процеси в національній економіці кризи можуть бути:

- спричинені зовнішніми чинниками (пов'язані з тенденціями й стратегією розвитку світової економіки, конкуренцією, політичною ситуацією в сусідніх країнах тощо);

- спричинені внутрішніми чинниками (пов'язані з неефективною стратегією щодо зовнішніх запозичень, недоліками у фіскальній та грошово-кредитній політиці, недосконалістю системи державного управління, відсутністю або неефективністю інноваційної й інвестиційної політики, неоптимальністю та ресурсоємністю виробничих процесів тощо).

З позиції можливості державного регуляторного впливу в системі антикризового управління вагомим значення набувають внутрішні чинники кризових явищ в економіці. Саме внутрішнім причинам виникнення кризових явищ можна протидіяти найбільш ефективно, адже запровадження та застосування антикризового управління дозволить вберегти національну економіку навіть від несприятливих факторів, що виникають на глобальному рівні.

Наслідки економічних криз для розвитку економічної системи можна систематизувати таким чином:

- внутрішньо економічні – спад виробництва; прискорення темпів інфляції; дестабілізація фінансової системи; кон'юнктурні зміни; неплатоспроможність і банкрутство суб'єктів господарювання; монополізація економічних систем;

- загальнополітичні – дестабілізація політичної ситуації в країні; несприятлива зовнішньоекономічна політика держави; зміна умов експортно-імпортової діяльності; недосконалість господарського та антимонопольного законодавства; неефективність системи державного управління;

- соціальні – високий рівень безробіття; скорочення розміру зарплат у бюджетній сфері; зростання рівня диференціації доходів населення; криза системи соціального й медичного забезпечення; ріст соціальних конфліктів;

- демографічні – зменшення чисельності населення та погіршення його структурних складових; зменшення рівня добробуту та, як наслідок, погіршення розміру і структури платоспроможного попиту населення.

В умовах глибоких глобалізаційних процесів, які відбуваються в національній економіці, вагомим значення набуває ефективність механізму державного антикризового управління. З позиції різноплановості наслідків економічної кризи, в процесі формування складових механізму державного антикризового

управління повинні враховувати неодноразовість виникнення криз на різних рівнях функціонування економіки. Особливістю розробки системи державного управління в процесі виходу з кризового стану повинно бути застосування різноманітних важелів впливу як єдиної взаємоузгодженої системи. Важливим у кризових ситуаціях є підтримання постійної готовності до протидії причинам виникнення економічної кризи, яка може наступити в будь-який момент.

Власне кожна форма системи державного управління певною мірою має бути антикризовою, а соціально-економічна система повинна бути пристосована до тривалого існування з можливостями адаптації до умов, що змінюються. Ефективність антикризового управління залежать від професіоналізму, фахової підготовки, формування антикризової команди, методології розробки рішень, обґрунтованості прийомів прогностично-аналітичних досліджень, наявності програмного забезпечення для проведення діагностичних досліджень, якості розробленої антикризової програми, належної оперативності та гнучкості антикризового управління, а також відповідальності уповноважених осіб.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Таким чином, криза – різка зміна стану речей, що призводить до оптимізації розвитку держави або до її знищення у разі неспроможності адаптуватися до нових умов. До визначення поняття кризи слід підходити, враховуючи не тільки наявні негативні наслідки, але й з позитивні причинно-наслідкові зв'язки. Запобігання економічній кризовій ситуації можливе шляхом раннього виявлення ознак кризи та подолання низки її соціально-економічних причин і передумов. Як показує практика, криза може бути певною мірою керованим процесом. Як правило, до неї можна й необхідно готуватися, її можна передбачити, очікувати, а при бажанні й викликати; кризи можна прискорювати, випереджати, відсувати (запобігати).

Державне антикризове управління не здатне запобігти виникненню усіх причин економічних криз, однак може істотно впливати на їх перебіг і зменшити втрати від них. Антикризове управління повинно направити дії на запобігання виникнення кризи та запроваджувати антикризові програми з метою мінімізації негативних наслідків. Ефективне управління здатне прискорити вихід з кризи. Тривалість і глибина кризи є наслідком помилок в антикризовому управлінні, свідомих деструктивних дій керівників або нерозуміння ними причин, характеру й можливих наслідків кризи. І, відповідно, можна припустити, що в майбутньому вдасться мінімізувати наслідки кризових ситуацій, які виникають в нашій країні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Большой энциклопедический словарь [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: <http://www.vedu.ru/bigencdic/31262/>

2. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://padaread.com/?book=50054>.

3. Богданов А. А. Всеобщая организационная наука / А.А. Богданов // Тектология: в 2-х т. – М.: Экономика, 1989. – Т.1. – 304 с.

4. Дацюк І. В. Сутнісна характеристика кризи підприємств / І. В. Дацюк // Технологія і техніка друкарства: збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 2 (28). – С. 165-170.

5. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://bookz.ru/dl2.php?id=40526&t=z&g=29&f=keyns_dm01&a_id=9230.

6. Rosenthal U., Pijnenburg B. «Crisis Management and Decision Making: Simulation Oriented Scenarios». – Dordrecht. Kluwer, 1991. – P. 3.

7. Галушко О. І. Визначення поняття «криза» та параметрів, що описують кризу на підприємстві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elib.ukma.edu.ua/Mahisterium/MAG_ISSUE14_2004_economy/10_galyshko_oi.pdf.

8. Чернявський А. Д. Антикризове управління підприємством: Навч. Посібник / А.Д. Чернявський. – К.: МАУП, 2006. – 256 с.

9. Lagadec P. Un nouveau champ de responsabilite' pour les dirigeants // The Virtual Corporation. – New York, 1993; Rev francaise de gestion. – Paris, 1996. – № 108.

10. Економічна теорія: політекономія: підруч. / [за ред. В. Д. Базилевича]. – [7-ме вид., випр. і перероб.]. – К.: Знання-Прес, 2008. – 719 с.

11. Крикун В.Б. Кризові явища в економіці як об'єкт державного управління / Крикун В. Б. // Часопис Академії адвокатури України – 2010. – №8 (3'2010).

12. Сапа Н. В. Наукові і праксеологічні засади формування механізмів антикризового державного управління в Україні та напрями їх впровадження / Н. В. Сапа // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2012. – Вип. 49. – С. 191-204 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znpqgvzdia_2012_49_21.pdf.

Кучинка Татьяна Васильевна

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ ФЕНОМЕНА ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА

В статье раскрыта сущность кризисов и кризисных явлений в развитии социально-экономической системы, охарактеризованы ее виды, причины, последствия и глубинную взаимосвязь. Целью статьи является исследование теоретических аспектов изучения феномена современного экономического кризиса, основных тенденций ее развития в контексте глобализационных процессов. Используются методы индукции и дедукции (для исследования категорий «кризис», «экономический кризис»); методы анализа, синтеза и сравнительного анализа (для оценки трактовок содержания понятия «кризис»); метод системного анализа и обобщения (для исследования причин и последствий экономического кризиса) и др. В статье определено, что в современной научно-экономической литературе существует большое количество противоречивых взглядов относительно определения содержания понятия «кризис». При этом управление экономическими процессами и применение антикризисных мер требует четкого представления об экономическом содержании и особенности возникновения кризисного состояния. Именно поэтому возникает необходимость уточнения понятия «кризис». Обосновано, что кризис - это закономерный и целенаправленный процесс изменений, в основе которого лежит необратимость, необходимость и целеустремленность. Определено, что комплексность понятия «кризис» обуславливается необходимостью охватывать экономические, политические, социальные, духовные, культурные, экологические, демографические явления и процессы. Сформулированы причины и основные факторы возникновения экономического кризиса. По результатам исследования сделан вывод, что многообразие экономических циклов вызывает необходимость разработки соответствующих программ антикризисных мер, которые должны также учитывать неодновременности возникновения кризисов на разных уровнях функционирования экономики. Причем характерной особенностью таких программ должно быть применение различных рычагов воздействия как единой взаимно согласованной системы. Акцентируется внимание на том, что возможности антикризисного управления зависят от профессионализма и искусства управления, характера мотивации, понимания предпосылок кризиса и его последствий, а также ответственности уполномоченных лиц. Дальнейшие исследования будут направлены на разработку рекомендаций по формированию механизма антикризисного управления, направленного на избежание и предотвращения кризисных фаз с целью минимизации негативных последствий.

Ключевые слова: экономический цикл, кризис, экономический кризис, антикризисное управление.

Kuchinka T.

THE THEORETICAL ASPECTS OF THE STUDY THE ECONOMIC CRISIS PHENOMENON

The essence of crisis and the crisis in the development of social and economic system has been revealed in the article, its types, causes, consequences and deep relationship have been characterized. The aim of the article is to study the theoretical aspects of the phenomenon of the current economic crisis, the main development trends in the context of globalization. Methods of induction and deduction (for the study of categories "crisis", "economic crisis") have been applied; methods of analysis, synthesis and comparative analysis (to assess the interpretations of the notion "crisis");

method of system analysis and synthesis (to study the causes and consequences of the economic crisis) etc. It has been stipulated in the article that in modern scientific and economic literature there are many conflicting views on the definition of what constitutes a "crisis." But the economic management and the use of anti-crisis measures requires a clear understanding of the economic content and features of the emergence of the crisis. That is why it is necessary to clarify the concept of "crisis". It has been proved that the crisis is a logical and purposeful change, which is based on irreversibility, continuity and commitment. It has been determined that the complexity of the concept of "crisis" is stipulated by the necessity to include economic, political, social, spiritual, cultural, environmental, demographic phenomena and processes. The basic causes and factors of economic crisis have been formulated. According to the study it has been concluded that a variety of economic cycles causes the necessity to develop appropriate programs of anti-crisis measures which should take into account nonsimultaneity of crises at different levels of economic development. Moreover, a characteristic feature of such programs should be the use of different leverage as a single mutually agreed system. Attention is drawn to the fact that the possibility of crisis management depends on the professionalism and management skills, character motivation, understanding of the prerequisites of the crisis and its consequences, as well as the responsibility of the authorized persons. Further research will focus on developing recommendations on the formation of anti-crisis management mechanism aimed at avoiding and preventing crisis phases in order to minimize the negative effects.

Key words: *economic cycle, crisis, economic crisis, anti-crisis management.*

Одержано 09.02.2015 р.